

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ТЕМА № 5

ПЕНСІЙНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. Пенсійне забезпечення як вид соціального забезпечення.
2. Поняття, принципи та функції права соціального забезпечення страхування (пенсійного права).
3. Право на соціальне забезпечення та право людини на пенсію (пенсійні виплати).
4. Поняття та класифікація пенсійних систем в національному праві України.
5. Міжнародний досвід у сфері реформування пенсійного забезпечення: питання законодавства та практики.

1. Пенсійне забезпечення як вид соціального забезпечення

Пенсійні права - це одні з основних соціальних прав людини, які визначені Конституцією України, міжнародними правовими актами, законами України. Ці права не просто проголошені чи задекларовані, їх реалізація є одним із першочергових завдань науки права соціального забезпечення та органів державної влади, що здійснюють правореалізацію у цій сфері.

Пенсійне забезпечення – необхідний елемент системи соціального захисту, важлива умова економічної та соціальної стабільності держави. Гідне забезпечення добробуту своїх громадян у тому числі тих, хто втратив працездатність за віком або за інвалідністю, а також з настанням інших страхових випадків – кінцева мета економічної діяльності держави.

Пенсійне забезпечення - це встановлений державою вид матеріального забезпечення громадян у вигляді пенсій та соціальних послуг, які надаються із настанням пенсійного віку, досягненням страхового стажу або у зв'язку з втратою працездатності чи втратою годувальника за рахунок коштів Пенсійного фонду України, Державного бюджету, недержавних фондів соціального страхування.

Основні ознаки пенсійного забезпечення:

- регулярні грошові платежі;
- виділення коштів на виплату пенсій із спеціально створених для цього фондів;
- визначення розміру пенсії індивідуально для кожного громадянина;
- призначення пенсій з настанням пенсійного віку, досягненням трудового стажу або з непрацездатністю громадянина чи втратою годувальника.

Важливо значення має поняття права на пенсійне забезпечення, яке визначається як можливість особи, яка стала непрацездатною внаслідок настання пенсійних ризиків, отримувати за рахунок спеціальних соціальних фондів платежі для забезпечення життєвих потреб на рівні не нижче прожиткового мінімуму.

Пенсійні ризики - це визначені законодавством юридичні факти-події, внаслідок настання яких особа втрачає працездатність і засоби до існування та потребує постійного систематичного матеріального забезпечення з боку держави:

серед них: старість,
втрата годувальника,
інвалідність

вони зумовлюють
пенсійну
непрацездатність

є правовою підставою
виникнення права
особи на пенсійне
забезпечення

виступають основою
механізму реалізації
пенсійних прав

є основним
класифікуючим
критерієм пенсійних
правовідносин

Предметом права пенсійного забезпечення - є комплекс якісно однорідних суспільних відносин, що існують у сфері соціального забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику (соціально-забезпечувальні відносини), а також пов'язані з ними процедурні та соціально-страхові відносини.

Основними рисами права на пенсійне забезпечення є:

- специфічна ознака суб'єкта - довготривалий або постійний характер непрацездатності;
- особлива підстава виникнення - об'єктивна обставина, з настання якої особа втрачає здоров'я чи засоби для існування та потребує постійного матеріального забезпечення;
- наявність спеціального зобов'язального суб'єкта - соціального фонду.

Право на пенсійне забезпечення має правовий та соціальний зміст:

- правовий полягає у можливості непрацездатної особи, у випадках та в порядку, встановленому законом, отримувати платежі для забезпечення життєвих потреб на рівні не нижче визначеного в державі прожиткового мінімуму;
- соціальний - у тому, що пенсії є основним джерелом для існування непрацездатної особи, або іншої особи, яка набуває права на отримання пенсії.

Пенсійне право є основним життєвим (за характером потреб людини); активним (за способом здійснення); індивідуальним (за суб'єктним складом) правом особи.

Пенсійне забезпечення в суспільстві виконує наступні функції:

- воно забезпечує певні мінімальні гарантії для всіх громадян по доступу до базових соціальних благ;
- воно оберігає громадян від різноманітних ризиків, що виникають в процесі їх життєдіяльності;
- воно забезпечує допомогу тим громадянам, які опинились у скрутному становищі.

Особливості методу права пенсійного забезпечення:

- поєднання централізованого, регіонального і локального регулювання за збереження централізованим головної ролі;
- поєднання нормативних і договірних засобів впливу, тобто особливе поєднання імперативного і диспозитивного методів у правовому регулюванні;
- специфічність правового статусу суб'єктів правовідносин, а також обумовленість виникнення, зміни та припинення цих правовідносин певними юридичними фактами;
- необхідність волевиявлення громадянина на реалізацію свого права на соціальне забезпечення і рішення відповідного органу про надання громадянину такого права;
- наявність у суб'єктів правовідносин істотних повноважень, відсутність субординації і підпорядкування один одному;
- поєднання різноманітних джерел фінансування забезпечення.

У системі права пенсійного забезпечення традиційно виділяють

загальну частину

особливу частину

- Загальна частина об'єднує норми про предмет права, предмет науки, принципи, джерела, організаційні форми забезпечення.
- Особлива частина права пенсійного забезпечення включає норми, які регулюють умови надання, форми та розміри видів пенсійного забезпечення, порядок їх встановлення, захист порушених прав у сфері пенсійного забезпечення тощо.

**Від системи права пенсійного забезпечення слід відмежовувати систему законодавства, якою є сукупність взаємопов'язаних між собою нормативно-правових актів, покликаних забезпечити відповідну сферу суспільних відносин.*

Організаційно-правові форми здійснення конституційного права соціального забезпечення

Під організаційно-правовими формами пенсійного (соціального) забезпечення розуміють способи його фінансування та здійснення. При з'ясуванні їх різновидів та особливостей варто виходити з того, що світовій практиці відомі три основні організаційно-правові форми соціального забезпечення населення:

- соціальне страхування (з публічно-правовим статусом);
- соціальна допомога, яка надається державою і органами місцевого самоврядування;
- приватна страхова ініціатива і соціальні послуги, які надаються підприємствами.

Розрізняють наступні види пенсійного (соціального) забезпечення:

- соціальне страхування, яке, в свою чергу, поділяється на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і недержавне соціальне страхування;
- асигнування з бюджетів різних рівнів;
- інші організаційно-правові форми соціального забезпечення.

При їх характеристиці використовують наступні ознаки:

- спосіб акумулювання грошових засобів, за рахунок яких здійснюється соціальне забезпечення;
- коло суб'єктів, які отримують соціальне забезпечення з відповідного фінансового джерела;
- види забезпечення, що надаються в межах відповідної організаційно-правової форми;
- система органів, які надають соціальне забезпечення.

Соціальне страхування становить відповідну систему правових відносин щодо надання матеріального забезпечення та соціальних послуг застрахованим особам (членам їхніх сімей) у разі настання страхових випадків у розмірах і порядку, визначених законами, за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхових платежів роботодавцями та особами, на користь яких здійснюється страхування.

Метою соціального страхування є перерозподіл соціальних витрат між роботодавцями, найманими працівниками чи іншими заінтересованими особами, які підлягають соціальному страхуванню, і державою для часткової або повної компенсації втраченого заробітку, а також компенсації потреб, які виникли при настанні страхового випадку

Важливою організаційно-правовою формою соціального забезпечення в Україні є його асигнування з бюджетів різних рівнів. Ця форма передбачає матеріальне забезпечення громадян державними пенсіями, допомогою, а також утримання і забезпечення людей похилого віку і непрацездатних осіб за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів. З цих джерел фінансуються соціальні послуги, які надаються державними або уповноваженими державою органами, а також пільги. Характерною ознакою цієї організаційно-правової форми є те, що соціальне забезпечення тут регулюється спеціальним законодавством.

Соціальне забезпечення за рахунок асигнувань з бюджету може фінансуватися наступними шляхами:

- безпосереднє асигнування з державного або місцевих бюджетів;
- фінансування із відомчих бюджетів (міністерств оборони, внутрішніх справ, охорони здоров'я тощо);
- відшкодування страховим фондам з державного бюджету коштів на надання деяких видів соціального забезпечення;
- субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам;
- через державні бюджетні фонди.

2. Поняття, принципи та функції права соціального забезпечення страхування (пенсійного права)

Принципи пенсійного забезпечення становлять базові положення, що відображають ключові ознаки цієї системи, визначають напрям правового регулювання пенсійних відносин та ґрунтуються на ідеях загальності, доступності, варіативності, диференціації та мотивації до праці.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюється за принципами:

- законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством, а також осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, фізичних осіб - підприємців;
- добровільної участі у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування осіб, за яких не здійснюється/не здійснювалася сплата страхових внесків, а також права на додаткову сплату страхових внесків за договором про добровільну сплату страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;
- заінтересованості кожної працездатної особи у власному матеріальному забезпеченні після виходу на пенсію;
- рівноправності застрахованих осіб щодо отримання пенсійних виплат та виконання обов'язків стосовно сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;
- диференціації розмірів пенсій залежно від тривалості страхового стажу та розміру заробітної плати (доходу);
- солідарності та субсидування в солідарній системі;
- фінансування видатків на виплату пенсій, надання соціальних послуг за рахунок страхових внесків, бюджетних коштів і коштів цільових фондів;
- спрямування частини страхових внесків до накопичувальної системи пенсійного страхування для здійснення оплати договорів страхування довічної пенсії і одноразової виплати залежно від розмірів накопичень застрахованої особи з урахуванням

- державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав, передбачених цим Законом;
- гласності, прозорості та доступності діяльності Пенсійного фонду;
- обов'язковості фінансування за рахунок коштів Пенсійного фонду витрат, пов'язаних з виплатою пенсій та наданням соціальних послуг, в обсягах, передбачених цим Законом;
- цільового та ефективного використання коштів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- відповідальності суб'єктів системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування за порушення норм цього Закону, а також за невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків;
- обчислення розміру пенсії виходячи із страхового стажу, набутого в Україні, особам, які працювали в Україні та за її межами.

***Узагальнюючи вищенаведене, в умовах сучасного розвитку України,
пенсійне забезпечення має базуватись на наступних ключових принципах:***

принцип загальності пенсійного забезпечення -

передбачає, що право на пенсію повинне надаватися всім громадянам без жодної дискримінації – за расовою, статевою, політичною, релігійною, мовною, соціальною чи етнічною ознакою, а також незалежно від майнового стану чи місця проживання. Загальність також полягає в наданні матеріальної підтримки у випадку повної або часткової втрати працездатності, незалежно від причин – вікових змін, хвороби, травм на виробництві чи професійних захворювань;

принцип доступності умов набуття права на пенсійне забезпечення -

традиційно в Україні були встановлені досить м'які умови для призначення пенсій, зокрема низький пенсійний вік і відносно короткий страховий стаж. Проте після прийняття Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» вимоги значно ускладнилися. Зокрема, для отримання повної пенсії за віком потрібно мати 35 років страхового стажу для чоловіків і 30 – для жінок. Аналогічно збільшилися вимоги і до спеціального стажу, а також стажу для отримання пенсії по інвалідності;

принцип багатоконпонентності пенсійного забезпечення -

пенсійна система України включає як загальнообов'язкове державне, так і добровільне недержавне пенсійне страхування. У межах солідарної державної системи виплачуються пенсії за віком, у разі інвалідності або втрати годувальника, а також пенсії за вислугу років. Окремі категорії громадян можуть отримувати додаткові пенсійні виплати за особливі заслуги перед державою. У накопичувальній системі передбачені різні форми виплат, зокрема довічні пенсії з визначеним строком, обумовлені довічні пенсії, пенсії для подружжя, а також одноразові виплати;

принцип диференціації умов пенсійного забезпечення -

передбачає, що правила призначення пенсій відрізняються залежно від ряду факторів. Умови надання пенсії варіюються з огляду на: стать (наприклад, жінки можуть мати знижені вимоги до віку та стажу); характер, умови, тривалість та галузь трудової діяльності (наприклад, пільгові пенсії для працівників за Списками № 1 і № 2, пенсії за вислугу років); причини втрати працездатності чи смерті (трудова каліцтво, професійне захворювання); правовий статус особи (спеціальні умови для осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, учасників війни, багатодітних матерів тощо). Розмір пенсій також визначається з урахуванням: професійної діяльності; тривалості страхового стажу; рівня заробітної плати; ступеня інвалідності; суми внесків до накопичувальних та недержавних пенсійних фондів. Порядок призначення пенсій може бути загальним або спеціальним – для окремих категорій осіб встановлено особливі правила (наприклад, для держслужбовців, військовослужбовців, суддів, працівників прокуратури тощо);

принцип права вибору виду пенсійного забезпечення -

Законодавство України дозволяє особі, яка має право на кілька видів пенсій, самостійно обрати один з них для отримання. Це правило діє на всіх трьох рівнях пенсійної системи, де кожна застрахована особа може отримувати лише одну пенсію;

принцип забезпечення мінімального рівня пенсії не нижче прожиткового мінімуму -

закріплений у статті 46 Конституції України та статті 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Вони вимагають, аби розмір пенсійних виплат забезпечував не менше від встановленого прожиткового мінімуму для осіб, що втратили працездатність. Однак ця норма прямо не поширюється на пенсії по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника;

принцип обов'язковості страхування як основи пенсійного забезпечення -

право на пенсію мають лише ті особи, які охоплені загальнообов'язковим державним або недержавним пенсійним страхуванням. Законодавство визначає коло осіб, які підлягають обов'язковому страхуванню, а також тих, хто може брати участь на добровільних засадах. Умовою для нарахування пенсії є не лише перебування в системі страхування, а й фактична сплата внесків, а також наявність відповідного страхового стажу;

принцип фінансування пенсійного забезпечення з цільових фондів або Державного бюджету -

впровадження трирівневої пенсійної системи в Україні сприяло розмежуванню джерел фінансування пенсій і частковому виведенню деяких видів пенсійних виплат з-під прямої відповідальності держави. Зокрема, страхові пенсії, передбачені солідарною системою (за віком, по інвалідності від загального захворювання, в тому числі внаслідок нещасного випадку, не пов'язаного з роботою, та у разі втрати годувальника з аналогічних причин), виплачуються за рахунок Пенсійного фонду. У межах другого рівня пенсійної системи – накопичувального – пенсійні виплати (довічні пенсії різних типів, одноразові виплати) здійснюються за рахунок коштів, накопичених у Накопичувальному фонді. Недержавна пенсійна система передбачає пенсійні виплати за рахунок активів недержавних пенсійних фондів. І лише деякі види пенсій – зокрема пенсія за вислугу років і пенсія за особливі заслуги перед Україною – фінансуються з державного бюджету;

принцип захисту права громадян на пенсійне забезпечення -

закріплений у чинному законодавстві, зокрема у статті 46 Конституції України, яка гарантує надання пенсії у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, у старості, при втраті годувальника та в інших випадках, визначених законом. Реалізація цього права забезпечується через систему загальнообов'язкового державного соціального страхування, що фінансується з внесків громадян, роботодавців, бюджетних та інших джерел. Закон гарантує, що розмір пенсій не може бути нижчим за встановлений прожитковий мінімум. У разі порушення пенсійних прав особа має право звернутися до суду для їх захисту й поновлення.

ФУНКЦІЇ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Соціальна, змістом якої є:

- посилення соціальної захищеності непрацездатного населення (соціальна підтримка непрацездатної верстви населення та осіб пенсійного віку);
- запобігання бідності (забезпечення матеріальних виплат, які забезпечать прожитковий рівень не нижче середнього);
- забезпечення соціальної справедливості (забезпечення справедливого розподілу допомог, призначених для підтримки малозабезпечених верств населення).

Економічна, змістом якої є:

- фінансування матеріального забезпечення громадян з настанням пенсійних випадків (виплата пенсій для підтримки матеріального стану при настанні пенсійних випадків);
- створення та використання резервних фондів (акумулявання та збір коштів, а при потребі їх використання для забезпечення стабільного фінансового стану в галузі, для якої було створено даний фонд);
- сприяння зменшенню частки тіньової економіки та розвитку фінансового ризику (несплата внесків до системи загальнообов'язкового пенсійного страхування із заробітної плати призводить до зменшення пенсійних виплат при настанні пенсійного випадку (старості, інвалідності, втраті годувальника). Це зобов'язує працівників контролювати сплату внесків роботодавцем, і не дати змоги роботодавцям уникнути сплати податків);
- стимулювання до збільшення заощаджень (розміру внесків) на персональних накопичувальних рахунках (оскільки, згідно з Законом України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування», накопичувальний пенсійний рахунок – частина персональної облікової картки у системі персоніфікованого обліку, яка відображає стан пенсійних активів застрахованої особи в накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, то збільшення заощаджень дасть змогу в майбутньому отримувати більший розмір пенсії);
- створення ефективних механізмів для інвестування, з боку працездатних громадян, коштів з метою отримання достойного додаткового доходу у непрацездатному віці (додатковий дохід забезпечується у країнах з багаторівневою пенсійною системою, де законодавчо передбачено, що при додаткових внесках у систему пенсійного страхування на особовий рахунок, розмір майбутньої пенсії зростає);
- захист внесків від впливу різних економічних ризиків (система загальнодержавного пенсійного страхування спрямована захистити накопичення громадян від економічної нестабільності у державі).

Також виділяють наступні функції пенсійного забезпечення:

- виробничу функцію (право на певний вид соціального забезпечення залежить від трудової діяльності особи);
- реабілітаційну функцію (поновлення втраченого через певні обставини соціального статусу особи);
- політичну функцію (спрямована на зменшення можливої соціальної напруги у суспільстві);
- демографічну функцію (направлена на забезпечення розширеного відтворення населення, подолання тенденції до зменшення чисельності населення – стимулювання народжуваності, підтримка багатодітних сімей тощо);
- виховну функцію (вплив існуючої системи соціального забезпечення на свідомість, думки, почуття, волю людей з метою усвідомлення громадянами позитивних якостей праці, працевлаштування, трудового, соціального обов'язку тощо).

3. Право на соціальне забезпечення та право людини на пенсію (пенсійні виплати)

Соціальне забезпечення включає:

- пенсії;
- різні види допомоги (по тимчасовій втраті працездатності, по вагітності й пологах, по догляду за дитиною до 3 років, по догляду за хворою дитиною, на поховання, допомогу непрацездатним особам, дохід яких менший від встановленої межі малозабезпеченості, тощо).

Соціальне забезпечення передбачає також подання допомоги в натуральному вигляді (обслуговування осіб з інвалідністю, людей похилого віку у спеціалізованих установах — будинках-інтернатах і вдома).

Ознаки права соціального забезпечення:

- державний характер встановлюваних у суспільстві організаційно-правових способів розподілу сукупного суспільного продукту через систему соціального забезпечення;
- законодавче закріплення переліку соціальних ризиків, визнаних державою як підстави для надання тих чи інших видів соціального забезпечення (безробіття, старість, непрацездатність, нещасні випадки на виробництві тощо);
- закріплення в нормах права або в договорах, санкціонованих державою, кола осіб, які підлягають забезпеченню;
- нормування державою соціального стандарту забезпечення, нижче якого воно не може бути, шляхом законодавчого закріплення видів забезпечення, його рівня і умов надання.

Таким чином, соціальне забезпечення є: важливим інструментом забезпечення соціальної згуртованості, соціального миру та запобігання бідності для розширення охоплення соціальним забезпеченням шляхом активізації ролі громадянського суспільства та соціального партнерства; ефективною інвестицією в соціальну справедливість з високою нормою прибутку не лише в соціальному, а й в економічному плані; потужним інституційним виявом соціальної солідарності, становить незамінний і міцний фундамент для сталого і мирного розвитку для всіх; основним показником вимірювання людського та соціального потенціалу.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про пенсійне забезпечення» громадяни України мають право на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених цим Законом. При цьому іноземці та особи без громадянства, які проживають в Україні, мають право на пенсію нарівні з громадянами України, передбачене законодавством або міждержавними угодами, а пенсійне забезпечення громадян України, що проживають за її межами, провадиться на основі договорів (угод) з іншими державами.

Право на пенсійне забезпечення реалізується шляхом надання правомочним особам такого виду матеріальної підтримки як пенсії.

Відповідність пенсії прожитковому мінімуму – це основний принцип пенсійного права. Також відповідна соціальна гарантія є складовою забезпечення кожній особі достатнього життєвого рівня. Ст. 48 Конституції України гарантує, що «кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло». Погоджуючись із дещо декларативним характером такого права, його реалізація пов'язана із системою мінімальних соціальних гарантій. Мінімальний розмір пенсії, як правило, відповідає розміру прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб відповідно до закону про Державний бюджет на відповідний рік.

Таким чином, **право на пенсійне забезпечення** – це системний, комплексний вид права на соціальний захист особи, що включає можливість матеріальної підтримки особи за рахунок джерел пенсійного забезпечення, у разі досягнення встановленого законом віку, інвалідності, втрати годувальника, з інших визначених законом та/або договором обставин, на умовах та у порядку передбаченому чинним законодавством України.

Ознаки права на пенсійне забезпечення:

- основоположний вид права на соціальний захист;
- передбачає матеріальне забезпечення особи разі досягнення встановленого законом віку, інвалідності, втрати годувальника, з інших визначених законом та/або на підставі договору;
- матеріальне забезпечення у вигляді пенсії провадиться у системі державного, недержавного та професійного пенсійного забезпечення, пенсійного страхування;
- гарантується за рахунок коштів Пенсійного фонду України та/або інших спеціальних джерел;
- включає специфічні механізми щодо реалізації, гарантування та правової охорони;
- передбачає специфічний об'єкт – пенсію;
- передбачає специфічний суб'єктний склад: правомочні та уповноважені особи;
- включає рівень матеріального забезпечення, як правило, на рівні не нижче прожиткового мінімуму;
- максимальний рівень пенсійного забезпечення, як правило, не перевищує десять прожиткових мінімуму для непрацездатних

Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ст. 8) передбачає, що право на отримання пенсій та соціальних послуг із солідарної системи мають:

- громадяни України, які застраховані згідно із законом та досягли встановленого пенсійного віку чи визнані особами з інвалідністю в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб – члени їхніх сімей, інші особи, передбачені законом;
- особи, яким була призначена пенсія відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення» – за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених законом, – члени їхніх сімей. Разом із тим Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачає, що право на отримання довічної пенсії та одноразової виплати за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування мають застраховані особи і члени їхніх сімей та/або спадкоємці.

Особи, які не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, але добровільно сплачували страхові внески в порядку та розмірах, встановлених законом, до солідарної системи та/або накопичувальної системи пенсійного страхування, мають право на отримання пенсії і соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду та/або отримання довічної пенсії чи одноразової виплати за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування.

Слід зазначити, що пенсійне страхування – це перший і головний етап на шляху реалізації конституційного права на пенсію, бо саме шляхом пенсійного страхування особа це право забезпечує («заробляє»), оскільки саме по собі воно не виникає. Водночас пенсійне забезпечення не вичерпується пенсійним страхуванням. Ч. 3 ст. 46 Конституції України передбачає, що «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом».

4. Поняття та класифікація пенсійних систем в національному праві України

Відповідно до статті 2 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів:

- *перший рівень* – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених законом;
- *другий рівень* – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом;
- *третій рівень* – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий та третій рівні – систему накопичувального пенсійного забезпечення. Перший рівень, так звана солідарна система, історично передбачає, що молодше покоління утримує старше.

Загальна тенденція до підвищення пенсійного віку складається під впливом низки демографічних, економічних і соціальних чинників:

- збільшення тривалості життя і його активного періоду;
- обмеженість трудових ресурсів;
- можливість використовувати професійний та інтелектуальний потенціал працівників старшого віку;
- необхідність розширення бази платників внесків для збільшення пенсійного бюджету;
- запобігання загрози поширення бідності серед осіб пенсійного віку; – згладжування розриву в рівні життя працюючих і пенсіонерів.

Кожна країна встановлює пенсійний вік у залежності від своєї власної демографічної ситуації та економічних можливостей і пріоритетів. Однак у керівних органах ЄС все частіше піднімається питання про «гармонізацію» національних законодавств і встановлення єдиної планки пенсійного віку, причому, згідно з рекомендацією Єврокомісії, до 2060 р. його слід підняти до 70 років. Для України, як і для більшості країн Європи, проблема старіння населення і, відповідно, підвищення демографічного навантаження є однією з найбільших проблем. Процес старіння української нації характеризується стрімким зростанням кількості людей, яким виповнилося більше 60 років.

Напрямки реформування систем пенсійного забезпечення в окремих країнах Європи:

- підвищення віку виходу на пенсію (чоловіки – 65 років, жінки – 60 років);
- збільшення терміну страхового стажу та періоду відрахувань до пенсійних фондів країни;
- зміна порядку індексації пенсійних виплат;
- стимулювання розвитку додаткових професійних накопичувальних пенсійних програм і схем індивідуального пенсійного страхування;
- збільшення розмірів страхових внесків та модернізація бази їх обчислення.

5. Міжнародний досвід у сфері реформування пенсійного забезпечення: питання законодавства та практики

- Значну увагу привертає пенсійна система Швеції, яку часто вважають однією з найсоціальніших у світі. Швеція є зразком для багатьох країн завдяки гнучкій та фінансово збалансованій пенсійній системі. У 1990-х роках вона перейшла від традиційної розподільчої системи до «нумерованої» (notional defined contribution, NDC) моделі. В основі системи – облік індивідуальних пенсійних внесків на віртуальних рахунках, що створює прямий зв'язок між внесками та розміром майбутньої пенсії. Також частина внесків автоматично спрямовується на обов'язковий накопичувальний рахунок, який інвестується через державні та приватні фонди. Зокрема, обов'язковий пенсійний внесок у розмірі 18,5% від заробітної плати сплачується порівну між працівником і роботодавцем. Із цієї суми 16% спрямовується до солідарної системи, а 2,5% – на персональний накопичувальний рахунок працівника, який може бути відкритий у будь-якому з понад 800 пенсійних фондів, що гарантують мінімальну дохідність 3% річних. Держава при цьому суворо регулює діяльність фондів, зокрема обмежуючи можливість прямих інвестицій у нерухомість та видачу позик. Частина внесків до солідарної системи формує умовні накопичення громадян, які регулярно індексуються з урахуванням темпів зростання заробітної плати та демографічної динаміки. Громадяни Швеції можуть починати отримувати виплати з цієї системи, починаючи з 61 року. Окрім цього, близько 90% найманих працівників беруть участь в умовно-обов'язкових професійних пенсійних програмах (для працівників приватного сектора, держслужбовців тощо). Ці програми закріплені в колективних договорах і передбачають додаткові внески в розмірі від 2% до 5% заробітної плати. У межах таких схем можливий як загальний пенсійний вік у 65 років, так і достроковий вихід – з 55 років у окремих випадках. Для осіб з низьким рівнем доходів передбачена гарантована державна пенсія у розмірі близько 800 євро, а також субсидії на оплату житла, які можуть покривати до 93% витрат. Повне право на пенсію надається громадянам, які прожили в країні щонайменше 40 років. Загалом шведська пенсійна система складається з трьох основних компонентів: гарантованої державної, індивідуальної накопичувальної та умовно-накопичувальної частин, що забезпечує її ефективність і стабільність.

- Пенсійна система Австралії також заслуговує на увагу. Отримувати пенсію в цій країні можуть як громадяни, так і іммігранти з постійною візою, за умови дотримання вимог осілості: загальний строк проживання має бути не менше 10 років, з яких щонайменше один період – не менше 5 років безперервного перебування в країні. Система пенсійного забезпечення в Австралії має двокомпонентну структуру: державну (базову) та приватну (накопичувальну). Державну пенсію отримують усі резиденти, які досягли пенсійного віку та відповідають умовам проживання. Важливим аспектом австралійської пенсійної системи є її підхід до визначення розміру пенсійних виплат. Зокрема, розмір пенсії прямо залежить від рівня доходу: що вищий дохід пенсіонера, то менший розмір пенсійної виплати. Найвищі пенсії надаються самотнім особам, чий щомісячний дохід не перевищує 328 доларів, а також подружжям, загальний дохід яких не перевищує 584 долари на місяць. З метою стимулювання економічної активності серед літніх людей урядом Австралії була впроваджена програма Work Bonus, яка дозволяє не враховувати перші 500 доларів заробітку під час обчислення пенсії. Це дозволяє особі претендувати на максимальний розмір державної пенсії. Таким чином, австралійська пенсійна система базується на комбінованому підході, що включає дві основні складові: державну та приватну пенсію. Державна пенсія за віком (Age Pension) функціонує на засадах класичної розподільної моделі, фінансується за рахунок державного бюджету та надається всім громадянам і постійним резидентам, які досягли 65-річного віку. Приватна пенсія, своєю чергою, дедалі більше набирає ваги. Протягом останніх десятиліть в Австралії діє законодавча вимога до всіх працюючих громадян – незалежно від статусу – здійснювати обов'язкові відрахування у приватні пенсійні фонди в розмірі 9% від заробітної плати.

- Чилі стала першою країною, яка запровадила повністю накопичувальну систему (у 1981 році), де пенсійні кошти зберігаються в особистих рахунках громадян і управляються приватними пенсійними фондами (AFP). Така модель забезпечила зростання рівня заощаджень та інвестицій в економіку. Хоча з часом виникли питання щодо розміру виплат, сам принцип накопичення виявився ефективним для зменшення бюджетного навантаження.
- Німеччина зберегла солідарну модель, але з широким застосуванням додаткових рівнів пенсійного забезпечення. Запровадження державного стимулювання до добровільного страхування через систему «Рієстерівських» 21 пенсій (Riester-Rente) дало змогу громадянам накопичувати додаткові пенсії, використовуючи податкові пільги та субсидії.
- Канада реалізує багаторівневу пенсійну систему, де поєднується державна базова пенсія (Old Age Security), внескова система (Canada Pension Plan) і приватне добровільне страхування. Особливістю є прозорість, стабільність інвестиційного механізму та ефективне державне регулювання. Кожна з наведених моделей має свої особливості, зумовлені національним контекстом, проте спільним є прагнення до фінансової збалансованості, стимулювання особистої відповідальності за майбутнє забезпечення та адаптивності системи до демографічних змін.

Найефективнішими в контексті пенсійного забезпечення визнано системи Чилі та Швеції. США демонструють найнижчий індекс, що може бути пов'язано з домінуванням приватних систем і нерівномірністю охоплення. Загалом, високі значення індексу вказують на якісне поєднання адекватності виплат, фінансової сталості та ефективного управління.

Таким чином, можна стверджувати, що універсальної або досконалої моделі пенсійного забезпечення не існує. Проте комбіновані пенсійні системи, які поєднують елементи різних підходів, виявляються ефективнішими порівняно з виключно солідарними моделями. Це пояснюється тим, що багаторівнева система є менш вразливою до демографічних викликів і дозволяє ефективніше управляти накопиченими ресурсами.